

POLITIKAI VÁLTÁS PSZICHOLÓGIAI KONTEXTUSA: ÉRZELMI ATMOSZFÉRA, ÉRTÉKVILÁG ÉS DEMOKRATIKUS FELFOGÁSOK¹

THE PSYCHOLOGICAL CONTEXT OF POLITICAL CHANGE: EMOTIONAL
ATMOSPHERE, VALUES AND DEMOCRATIC ATTITUDES.

HUNYADY György
ELTE PPK Pszichológiai Intézet

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

2010 a magyar politikatörténetben látványos, nagy fordulatot hozó év, de a társadalom érzésvilága tekintetében alighanem maga volt a töretlen folytonosság. Az történt meg, *amit a többség akart és mindenki várt*: azok is ezt várták, akik nem akarták. Az országos, majd a helyhatósági választások egyértelmű eredményre vezettek: formát öltött a jobboldal átütő fölénye és a széteső balliberális oldal elvesztette felmorzsolódó pozícióit. Afelől a választások előtt még lehettek kétségek, hogy a nemzeti radikalizmus különböző fokozatait képviselő jobboldali pártok belső erőviszonya és egymásrataltsága hogyan alakul, de az már ekkor is bizonyos volt, hogy átveszik a hatalmat és ennek központját a Fidesz–KDNP pártszövetség és vezéralakja, Orbán Viktor foglalja el. A Bajnai-kormány is e felismerés jegyében látta el – az esélytelenek nyugalmával és sportemberi küzdőszellemmel – vállalt szakértői feladatait, és az állami élet alacsonyabb régióiban is ki-ki felkészült – dacos kiállással vagy hajlékony ügyeskedéssel – a politikai földcsuszamlásra. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a közhatalom átvétele és átadása annak tudatában zajlott le, hogy a *társadalmi elégedetlenség* már 2008-ban tetőfokára hágott, a balliberális berendezkedés visszahozhatatlanul elvesztette a közbizalmat és a meg-

¹ A tanulmány átalakított változata a *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről: Kormányzat, közpolitika, közélet* (digitális) kötetében megjelent írásnak. Támogatta a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003.

határozó többség változást kíván, amit a jobboldal követel és kínál. Ennek dinamikájáról és az empirikus szociálpszichológia által megragadható megnyilvánulásairól a szóban forgó évben közzétettem egy kötetet a Napvilág Kiadó *Húsz év után* sorozatában, *A társadalmi közérzet hullámverése* címen. Leegyszerűsítő feltételezésem az volt, hogy a rendszerváltó Magyarországon a mindenkori kormányerők a piaci demokráciák hazánkat körbefonó és átítató világtrendje és a szétbomló társadalom megőrzött és ébredő igényeinek kettős szorításában működnek és őrlődnek fel. Ebből a szempontból a kormányzati váltógazdaság elakadása 2006-ban szinte végzetszerűvé tette, hogy az épphogy győztes balliberális oldal a kivívott újabb kormányzati ciklusban – amelyben ráadásul világgazdasági válságtünetek is elálltak a gazdasági stabilizálódás racionális útját – felmorzsolódjon. Aktivitásával és tehetetlenségével egyaránt hozzájárulva hatalmi pozíciói és belső tartása elvesztéséhez, szemben egy épphogy vesztes, felbuzdult és elszánt, a hatalom jó részén már osztozó jobboldallal.

Jelen írásom ennek a kötetnek a szerves folytatása, benne a társadalmi közérzet és azt övező, kifejező és gerjesztő nézetrendszerek szociálpszichológiai mutatóit *követem tovább* a politikai fordulat évében. Ugyancsak egyszerű feltevésem nem több és nem más, mint hogy a gyökeres politikai, mesterien levezényelt jogintézményi és bizonytalan kimenetelű gazdasági változások 2010-ben a szociálpszichológiai viszonyokat érdemben nem újították meg: a *közérzeti hullámvölgy kitart*, a megélt társadalmi-morális feszültségek fennmaradtak, nem zajlott le egy forradalminak minősíthető katarzis és olyan várakozások sincsenek a társadalomban, amelyek követelően túlmutatnának a piaci demokrácia jogállami keretein.

2010 októberében az országos, sőt a helyhatósági választások után végeztünk egy *országos reprezentatív* kutatást, amely a társadalom érzelmi állapotát és a viszonyok megítélését igyekezett felderíteni. Az 1000 fős mintában a nemek, az életkor és a lakhelyek arányosan oszlottak el, a kérdezettek 48,2%-a aktív dolgozó, 33,7%-a nyugdíjas, és 7,5%-a munkanélküli. 73%-uk nyilatkozott úgy, hogy az az évi országgyűlési választáson szavazott, közülük 66,4% állítása szerint a Fideszre, 15,9% az MSZP-re, 10,3% a Jobbikra és 3,85% az LMP-re. Ezt az utólagos bevalláson alapuló politikai irányvételt az adatok elemzésében – mint az alábbiakból kitűnik – mint másodlagos szempontot visszatérően tekintetbe vettük.

A SZEMÉLYES ÉS TÁRSADALMI KÖZÉRZET

Keresve az emberek érzelmi állapotának egyénre szóló, de összességében a társadalom állapotairól árulkodó mutatóját, a pszichológusok gyakran folyamodnak célirányos és egyszerű megoldáshoz: megkérdezik, hogy aktuálisan és/vagy tartósan ki *milyen hangulatban* van. Az erre a kérdésre gyakran skálán adott válasz – rangos megjelöléssel – szubjektív jólét névre hallgat, ezt tekinthetik a belső állapot közvetlen megnyilatkozásának, aminek természetesen vannak más, körbejárható mutatói is. 2010-ben az országos reprezentatív minta kérdezettjeinek 1000 fős tömege *öt fokú skálán* átlagosan *3,38-ra* értékelte hangulatát, ami is halvány pozitív állapotot tükröz. Kézenfekvő feltételezni és igazolni is, hogy különböző társadalmakban a hangulat megítélésének és kifejezésének is vannak sztenderd kapaszkodói és normái. Kultúrközi összehasonlításban a szubjektív jólét hazai meghatározása meglehetősen elmarad más,

nyugati kultúrák jellegzetességeitől, mondhatni, hogy különböző szláv népek kinyilvánított – kissé lemondó – hangulatjelzéseihöz áll még a legközelebb. A mi aktuális nézőpontunkból különösképpen az érdekes, hogy a pillanatnyi globális hangulatmutató milyen viszonyban áll a – hasonlóképpen országos reprezentatív mintákon szerzett – korábbi állapotértékelésekkel. Ebben az összevetésben kitűnik, hogy ez az index 2007-ben kismértékben, de kedvezőbb volt (3,51), 2008-hoz képest (3,37) viszont nem történt érdemi elmozdulás.

Ha a jelenlegi hangulat különböző összetevőiről szintén az önjellemzés révén próbálunk tájékozódni, akkor azt tapasztaljuk, hogy a vizsgálati személyek a nyugodt-feszült dimenzióban a neutrálishoz közeli állapotban jelölik meg saját helyüket és egy árnyalattal ennél pozitívabban szólnak arról, hogy vidámak, magabiztosak, boldogok-e. Ez utóbbi átlagos önjellemzés az ötfokú skálán 3,49 (melynek háttérben újfent azt látjuk, hogy 2007-ben ez az érték 3,56 volt, majd 2008-ban 3,47 lett, melyhez képest az elmozdulás egészen minimális). A szubjektív jólét értelmezésében és elemzésében a vonatkozó szakirodalom is kitüntetett szerepet tulajdonít az *elégedettség-elégedetlenség mértékének*, amit is maguk a vizsgálati személyek el tudnak különíteni hangulatuk derűs vagy rosszkedvű jellegétől, és amit ezeknél valamivel szigorúbb mércével is mérnek. Az elégedettség kinyilvánított mértéke 2007-ben 3,04 volt, mondhatni előjel nélküli apatikus helyzetkép, ami azonban 2008-ban már minimális mértékben, de leromlott, és 2010-ben teljes számszaki pontossággal ugyanott stagnál az *ötfokú skálán: 2,93*.

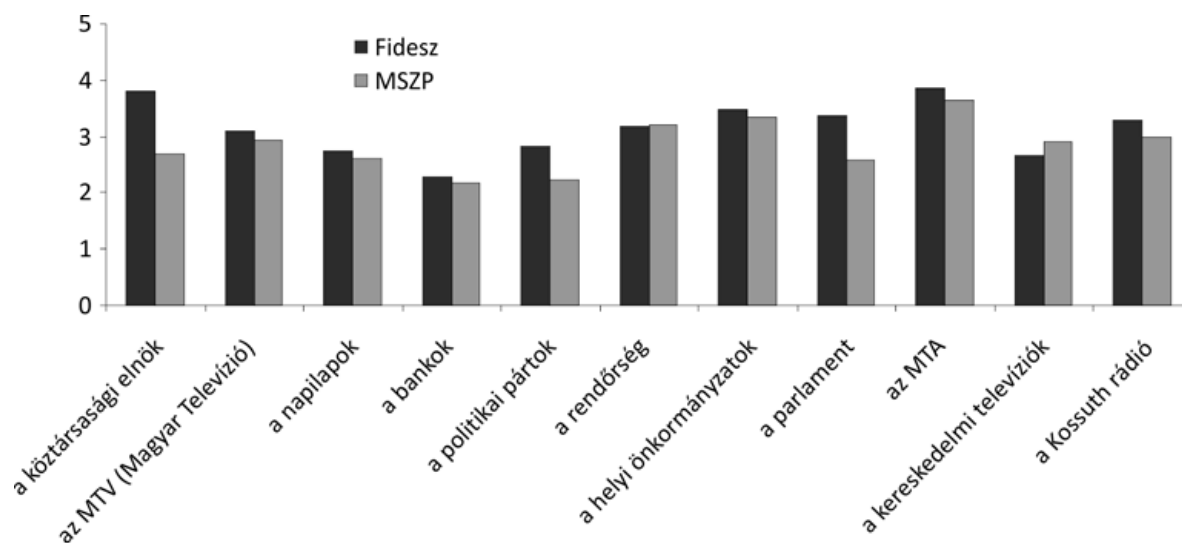
Vizsgálva a szubjektív állapot társadalmi megoszlását, összességében azt állíthatjuk, hogy az iskolázottsággal és a lakóhely urbanizáltsági fokával párhuzamosan némileg mind pozitívabb az önbemutató, az idősebb korosztályok hangulatának megjelölése összességében kedvezőbb, mint a fiataloké, a választóvonalat és mélypontot az 50–60 év közöttiek csoportja képezi. Egyértelműek a *politikai pártállással összefüggő különbségek*, a Fidesz-szavazók rendre pozitívabb önbemutatót adnak, mint az MSZP támogatói, hangulatuk jobb (3,48/3,26), nyugodtabbak (3,41/3,10), vidámabbnak, magabiztosabbnak, boldogabbnak és némileg elégedettebbnek is mondják magukat (ami nem jelent többet, mint hogy e tekintetben az ő önjellemzésük épp hogy semleges, 3,02, míg az MSZP szavazóinak az ítélete negatív minőségű, 2,80). A Fidesz-szavazók azok, akik a negatív hangulati minősítéseket markánsabban elutasítják, kevésbé változékony, szorongó, szomorú vagy kiábrándult a megvallott érzelmi állapotuk, és egyáltalán nem dühösek (1,97).

A rendkívül visszafogott, a semlegesség és az elégedetlenség határán ingadozó ítéletek jobb megértéséhez 2010-ben kísérletet tettünk arra, hogy az *önjellemzés háttérét, motívumait* is megismerjük. Ennek érdekében *hétfokú skálán* kellett megítélni különböző állításokat. Ezek közül kiemelkedik – minthogy a *legnagyobb egyetértéssel* találkozunk (5,80) – az a tétel, hogy: „Senki másban nem bízhatok, mint önmagamban, és egy-két közelálló családtagban, barátban.” Viszonylag nagy, az ötös skálaértéket eléri és meghaladja két további tétel elfogadása: egy ideáncoló gondolat: „Nem lennék képes tartósan másutt, más országban élni”, illetve a kapaszkodó igénye: „Nem könnyű eligazodni ebben a világban, de talál az ember igazi tekintélyt, akinek a szavára hallgathat, politikában, munkahelyen és családban.” Az ellenoldalon a *legnagyobb fenntartással* találkozott (a 3 és 4-es skálafok között): „jó a munkám és biztos a megélhetésem a jövőben”, „külföldre kellene költözni ahhoz, hogy végre megfelelő munkát és jövedelmet szerezzek”, és különösképpen azt utasították el (3,05), hogy „aktívabban kellene részt vennem

a politikában, mert a valamennyiünk számára fontos dolgok ott dőlnek el”. A motívumok megértéséhez vagy értelmezéséhez hozzátartozik még egy különmemű adat, amikor a vizsgálati személyek saját és családi *anyagi helyzetükről* nyilatkoztak. Egy apró kisebbség (2,8%) mondta, hogy gondok nélkül él, és a minta egyharmada (33,7%) közölte, hogy beosztással jól kijön jövedelméből, a legnagyobb hányadot azonban azok tették ki (43,1%), akik 2010-ben úgy nyilatkoztak, hogy épphogy kijönnek keresetükből, ehhez képest kisebb csoport (15,2%) vallja be, hogy hónapról hónapra anyagi gondjai vannak, és a reprezentatív minta 4,4%-a mondta ki, hogy nélkülözések között él. Mondani sem kell, hogy ezek az ítéletek a lehetőségekhez és normákhoz igazodó változó mércékhez mérik a kérdezettek anyagi helyzetét.

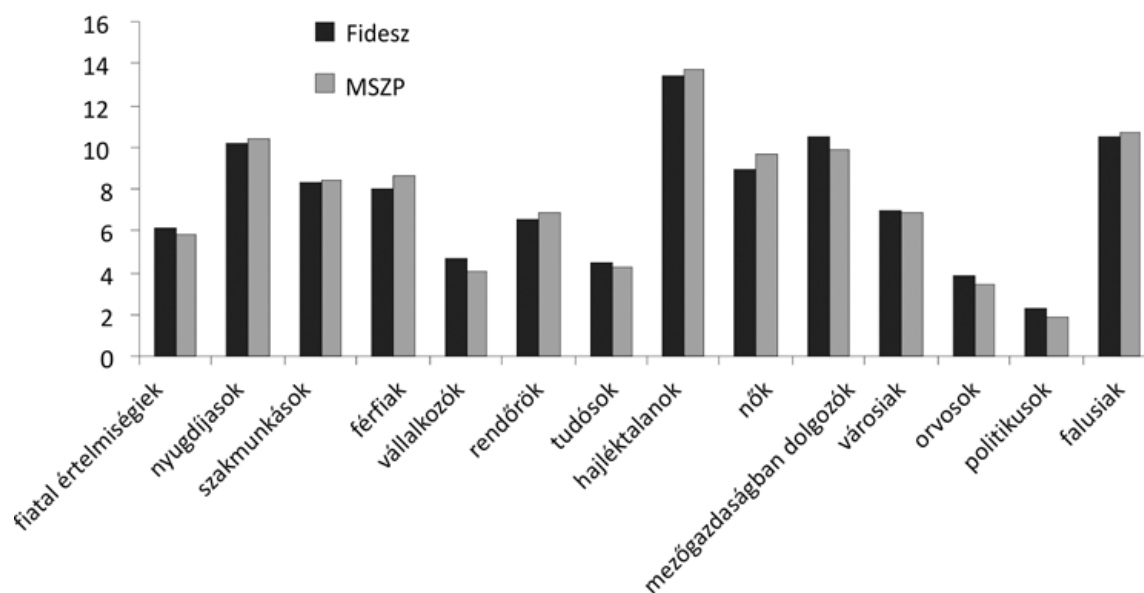
A társadalmi közérzetnek minden bizonnyal fontos összetevője, hogy ki hogyan ítéli meg *mások hangulatát*, a társadalmi környezet érzelmi állapotának és viselkedésének változását. Javulásról törpe kisebbség (sem) számol be, romlás vagy változatlanság, az a kérdés. Az országos reprezentatív minta tagjainak nagyobb része (55,7%) állította, hogy az emberek az utóbbi évben elégedetlenebbek lettek, a nagyobb csoport szerint az emberek ez évben pesszimistábbak (45,1%), a vidámság tekintetében valamivel többen mondják azt, hogy az emberek hangulata nem változott (48,5%), mint akik szerint az emberek kedvetlenebbek lettek. Ugyancsak a változatlanság mellett voksolnak többen (53,1%) a tekintetben, hogy az emberek mennyire agresszívek, ennek a békétlenségnek a növekedését a mintának csupán egyharmada tapasztalja. Ezeket a részint kedvezőtlen, részint megállapodott tendenciákat akkor tudjuk a maguk helyén értékelni, ha számot vetünk azzal, hogy 2007–2008-ban ugyanezen kérdésekről ugyanilyen minták hogyan is nyilatkoztak. Akkor az emberek 71–72%-a állította, hogy az elégedetlenség nő, 58–62%-a mondta, hogy a pesszimizmus mértéke nagyobb, 67–63%-a szerint lettek az emberek kedvetlenebbek és 50–52% szerint agresszívebbek. Ezen összehasonlítás alapján azt mondhatjuk, hogy 2010-ben sem rózsás az emberek hangulatváltozásának megítélése, de a hanyatlás csökkenése révén tendenciájuk valamivel kedvezőbb, mint amilyen egy-két évvel korábban volt. A vizsgálati személyek önmagukról is azt állították, hogy az utóbbi évben inkább maradt változatlan, mintsem romlott volna kedvetlenségük, pesszimizmusuk és elégedetlenségük. E tekintetben az MSZP-szavazók helyezkedtek valamivel negatívabb álláspontra, a Fidesz-választók megítélése már-már neutrális volt, sőt – és ez az egyetlen hely, ahol ez előfordult – az optimizmus-pesszimizmus dimenziójában át is billent pozitív irányba a változások képe (2,09 a háromfokú skálán).

A közérzet folyamánya és a társas-társadalmi viszonyok formálója az *emberekbe vetett bizalom*. *Kilencfokú skálán* ennek a reprezentatív mintára vont átlaga a semleges 5-ös érték alá szorul, 4,64. A kinyilvánított bizalmatlanság nagyobb mérvű vidéken és a községekben, valamint az iskolázottság alacsonyabb szintjén. Politikai pártállás szerint ebben a tekintetben nincs különbség. A *közintézményekbe vetett bizalom* viszonylag megoszlik, az ötfokú skálán – a korábbiakhoz hasonlóan – a legkedvezőbb a Magyar Tudományos Akadémia helyzete (3,69), amit is a köztársasági elnök, a Kossuth rádió és a meglehetősen neutrális rendőrség követ. A legnegatívabb a megítélése a kereskedelmi televízióknak, a politikai pártoknak, és mindezeket követően a bankok állnak a sor utolsó helyén (2,24). A különbségek mind abba az irányba mutatnak, hogy a Fidesz támogatói fejeznek ki némileg nagyobb bizalmat a köztársasági elnök, parlament, politikai pártok irányában, illetőleg akár a Kossuth rádió tekintetében.

1. ábra. Intézményekbe vetett bizalom, pártszimpátia szerint

A kérdezetteknek lehet és volt is képük arról (nem érte el a 10%-ot sem a nem válaszolók aránya), hogy a különböző *társadalmi csoportok* aktuálisan mennyire *lehetnek elégedettek*. Rangsorolva a felkínált 14 társadalmi kategóriát, a legproblematicusabb helyzetet (legrosszabb ranghelyet) a hajléktalanok, utána a falusiak, a mezőgazdaságban dolgozók és a nyugdíjasok foglalják el, míg e tekintetben a legjobb érzékelt pozícióban a vállalkozók, a tudósok, az orvosok, és mindenekelőtt (bizonyosan nem érdemeik jogán) a politikusok állnak.

2. ábra. A viszonylagos elégedetlenség mutatói: a ranghelyekből kibontva

E rangsor tekintetében egyébként nem találunk érdemleges különbséget sem a különböző politikai táborok között, de az elmúlt 3–4 év távlatában a megkérdezett országos reprezentatív minták véleménye között sem.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a közérzet alakulásában nem következett be érdemleges fordulat 2008 és 2010 között, sem a személyre szóló önbeszámolóban, sem a társadalmi környezet állapotának észlelésében. Az összkép negatív, legfeljebb azt lehet megállapítani, hogy a korábbiaknál kisebb arányban érzékelték romlást, relatíve többen számoltak be stagnálásról. Az éles politikai fordulat tehát nem okozott általános megkönnyebbülést, nem teremtett felfrissült atmoszférát. Abban kétségtelenül bekövetkezett változás, hogy a Fidesz szavazói – akik két év előtt szkeptikusabbak voltak – 2010-re viszonylagosan pozitív érzésekről számoltak be: a lesújtó összképen belül a szembenálló két politikai oldal nézőpontja felcserélődött.

A NEMZETI ÖSSZETARTOZÁS TÖRTÉNETI HÁTTÉREN ÉS A KIREKESZTÉS

A társadalmi közérzet fogalmi körébe nyilvánvalóan beletartozik, hogy az emberek egy átfogó társadalmi egység tagjának érzik-e magukat, hol vonják meg ennek határait, milyen érzelmek színezik át ennek az egységnek – a nemzetnek – megismert múltját.

A nyitott kérdésre, hogy a vizsgálati személyek *kit tekintenek* magyarnak, három válasz-csoport emelkedik ki, körvonalazódik markánsan. Ezek egyike a származásra, az ősökre, az anyanyelvi közösségre helyezi a hangsúlyt (33%), egy másik a lokális hovatartozást, a szülőföldet és a jelenlétet emeli ki, ez összességében 31,7%, amihez logikai szálon valamelyest kapcsolódik az állampolgárság is, 7,3%. A harmadik álláspont azzal érvel, hogy a magyar ember szubjektíve ide kötődik, ide tartozónak gondolja és vallja magát (24,7%).

Kötött kérdéssel *sarkított állásfoglalásra* is készítettük a vizsgálati személyeket, amikor rákérdeztünk arra, hogy egyes meghatározott csoportokat beleért-e a magyar nemzetbe. A felkínált lehetőségek közül a *leggyakoribb igen* válasz (73,6%) a *szomszédos országban élő* magyarokra vonatkozott, ezt követte a magyar anyanyelvű, de nem keresztény, hanem zsidó vagy mohamedán vallásúak csoportja (67,9%), ugyancsak a meghatározó többség értett azzal egyet, hogy a magyar nemzetbe beletartoznak a nyugati országokban élő magyarok (63,8%) és a magyarországi cigányok (62,4%). A kérdezettek több mint fele egyetértett azzal, hogy magyarnak minősül, akinek anyanyelve magyar, akkor is, ha szüleinek egyike afrikai vagy távolkeleti (56,6%), illetőleg hogy idesorolandók a Magyarországon élő *nemzetiségek* (56,3%). Összességében a pártállás hatásáról azt mondhatjuk, hogy a szomszédos országokban, illetőleg a nyugati országokban élő magyarok befogadása számottevő mértékben nagyobb a Fidesz támogatói, mint az MSZP szavazói között (84,9% és 63,7%, illetve 76,5% és 54,9%). Ez a nagyobb mérvű nyitottság megmutatkozik az afrikai vagy távolkeleti származásúak, zsidó vagy mohamedán vallású magyar anyanyelvű személyek különleges esetében is. *Szerény, de fordított különbség* mutatkozik a magyarországi cigányok befogadása tekintetében (Fidesz 66,6%, MSZP 71,4%) és a Magyarországon élő nemzetiségek vonatkozásában is (59,5 és 67,8%).

A nemzeti összetartozás érzelmi színezetéről és motívumairól tájékozódva kitűnik, hogy az országos reprezentatív minta tagjainak nagy többsége, 70,6% állítja, hogy *büszkének* kell lenni arra, hogy magyarok vagyunk, és csak 21,3% vitatja ezt. Ennek a nagyarányú pozitív

állásfoglalásnak a háttérében lényegében három érvcsoport áll: 20% szerint mindenki büszke a saját nemzetére, ezért legyünk mi is, 16,7% tudósainkban és a feltalálókban találja meg a büszkeség tárgyát, és 15,7% a történelmi és kulturális múlttól általánosabban szól. Erősebben megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy „vannak-e olyan dolgok, amelyeket nekünk magyaroknak *szégyellnünk* kell”. Többen mondják azt, hogy igen, vannak ilyenek, ezek számához, arányához azonban jól közelítenek azok, akik tagadják ezt (47,5%, illetve 44,4%). A minta mintegy 20%-a történetünk során elkövetett hibákra, elsősorban politikai vétségekre hivatkozik, szerényebb számban vannak, akik magát a széthúzást, az ellentéteket hibáztatják vagy erkölcsi hiányosságokat rónak fel.

A társadalmi összetartozás ellenpontja a kirekesztés, aminek mélypontja, ha a társadalom egyes csoportjainak emberi mivoltát is elvitatják. Ennek a jelenségnek a megragadására fogalmaztuk meg a reprezentatív minta tagjainak, hogy meglehet „vannak olyanok, akik megérdemlik, hogy az emberek ne érezzenek velük semmilyen közösséget, ahogy mondani szokták: »*ne vegyük őket emberszámba*«. Kikkel kapcsolatban látta, tapasztalta, hogy az embereknek ilyen érzése van”. E kérdésre 29,9% a hajléktalanokat, 20,9% a cigányokat, 14,3% a bűnözőket és 13,1% az alkoholistákat jelölte meg. Hogy ilyen csoport lenne, azt összesen a minta 13%-a tagadta. A vizsgálati személyek által megjelölt első és második csoporttal kapcsolatban rákérdeztünk arra a személyes véleményre, hogy *okkal vagy ok nélkül éreznek így* irántuk. Az első megjelölt csoport esetében a teljes minta 41,4%-a mondta ki, hogy okot lát erre a megkülönböztetésre. Ennek a körnek több mint fele (23,3%) egy második csoporttal kapcsolatban is igenel válaszolt. Ezek a válaszok és arányok az ember és ember közti megkülönböztetésnek drámai áttörését tükrözik. Ilyen kérdést első alkalommal 2008-ban tettünk fel, akkor a kirekesztő állásfoglalások aránya lényegesen kevesebb volt, a minta kevesebb mint egyharmada vélte úgy, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek tagjait okkal-joggal nem kell emberszámba venni.

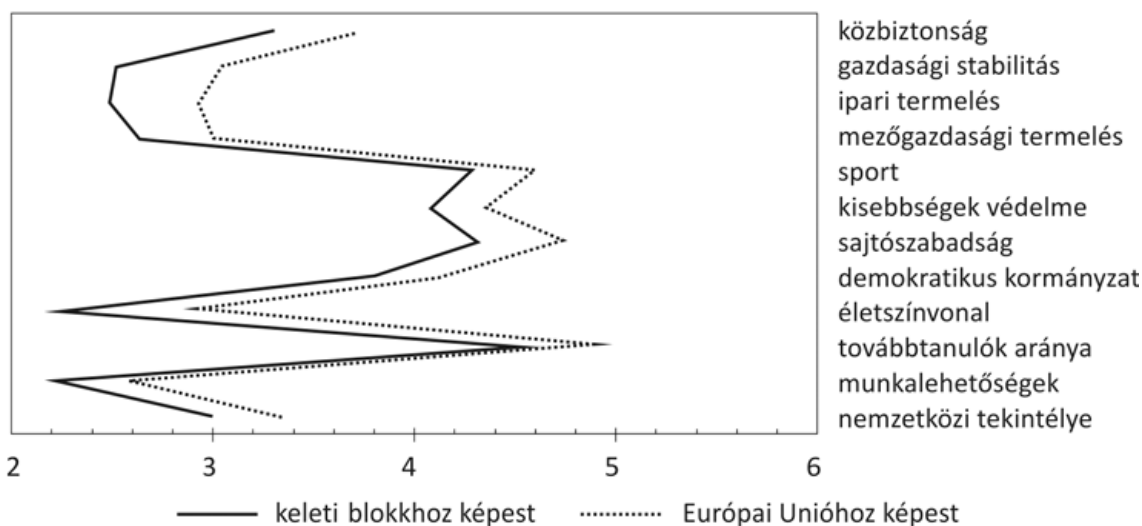
Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a nemzeti hovatartozás megítélésében a szempontok változatossága és némi bizonytalansága mellett – mint a rendszerváltás óta folyamatosan – a szomszédos országokban élő magyarokkal való egység a domináns gondolat, és a hazai nemzetiségek nemzetbe foglalásával kapcsolatban mutatkozik a legerősebb kétely. Miközben a nemzettudat és annak érzelmi története szempontjából markáns változások nem következnek be, jelentős és az utóbbi években is tovább erősödött az a tendencia, hogy a társadalom számottevő csoportjaitól az országos reprezentatív minta tagjai elhatárolódnak, oly mértékben is, hogy kétötödük el tudja fogadni e csoportok emberi mivoltának megkérdőjelezését.

AZ ORSZÁGTELJESÍTMÉNY KÜLÖNBÖZŐ VISZONYÍTÁSI KERETEKBE

A közállapotok megítéléséhez hozzátartozik, hogy nemzetközi, illetve történelmi összehasonlításban ki hogyan látja az ország teljesítményét. Két aktuális *összehasonlítási keret* is kínálkozik, az egyik az átfogó, integratív, előrevivő egységként felfogott Európai Unió, a másik pedig a kézenfekvő egybevetés a hasonló sorsú, hasonló pályán haladó korábbi keleti blokk országaival.

Bármelyik viszonyítási keretet használjuk is, informatív tudnunk, hogy *Európa* és az „európai ember” mit, kiket jelent a kérdezettek számára. Az erre irányuló kérdésre a vizsgálati személyek legnagyobb arányban (24,4%) Németországot, s mögötte (15,6%) Franciaországot és (13,3%) Angliát jelölik meg. Szerepel természetesen tagolatlanul a „minden európai ország”, az uniós országok, a Nyugat-Európa megjelölés is. A kelet-közép-európai régióból viszonylag kiemelkedő arányban (12,6%) említi a hazai minta Magyarországot, ennél kevesebben érintik Ausztriát (5,7%), Romániát (3,4%), törtrészben Szlovákiát (1,9%), Szerbiát (0,8%) és Oroszországot (0,5%!) is.

Arra a kérdésre, hogy „ön szerint Magyarország helyzete az *Európai Unió országaihoz képest* hogyan alakult különböző szempontból?”, a *hétfokú skálán* viszonylag visszafogott válaszok születnek, a semleges 4-es érték felett a kisebbségek védelmét, a sportot, a sajtószabadságot, és különösképpen a továbbtanulók arányát (4,43) találjuk. Ehhez képest a 3-as fok alá is süllyed olyan vonások megemlézése, mint a nemzetközi tekintély, a mezőgazdasági termelés, a gazdasági stabilitás, az ipari termelés, az életszínvonal, és mindezek alján a munkalehetőségek (2,23). Úgy tűnik tehát, hogy egyes területeken ugyan elfogadhatónak, gyenge közepesnek ítélik országunk helyzetét a haladott országokkal való nemzetközi összehasonlításokban, de gazdasági tekintetben és különösképpen a gazdaság személyre szóló következményeiben (életszínvonal és munkalehetőségek) megkérdőjelezzik az ország pozícióját. Ezzel a nem különösen derűlátó képpel kapcsolatban megjegyezni érdemes, hogy a korábbiakhoz képest mélypontot jelentő 2008-as minősítések az esetek döntő többségében még előnytelenebbek voltak, mint a maiak, e tekintetben romlás 2010 végére legfeljebb a sajtószabadság, illetőleg a kisebbségvédelem esetében érzékelhető.

3. ábra. Az országteljesítmény megítélése két viszonyítási keretben: az EU és a kelet-európai országok

Más viszonyítási keretre irányítja a figyelmet az a kérdés, hogy „ön szerint Magyarország helyzete a *korábbi keleti blokk országaihoz képest* hogyan alakul különböző szempontokból?”. Az előkelőbb helyet itt is a továbbtanulók aránya, a sajtószabadság, a sport, kisebbségek védelme foglalja el, de több tizedfokkal az előbbinél magasabb szinten, és a hétfokú skálán semleges

négyes érték felé emelkedik a demokratikus kormányzat megítélése is. Nem süllyed a már kifejezetten kritikusnak mondható 3-as érték alá a gazdasági stabilitás, és alig marad el ettől a mezőgazdasági termelés, az életszínvonal és az ipari termelés. A munkalehetőségek megítélése leszakad a sortól, itt is a mélypont, de az ítélet nem olyan drámaian elmarasztaló, mint az unióhoz viszonyítva. Míg ott Magyarország európai mércén való értékelése a 4,43–2,23 intervallumba esett, itt most regionális viszonyítási keretben 4,86 a maximum és 2,59 a minimumérték. A korábban született, 2008-as válaszokkal egybevetve mindkét összehasonlításban azt tapasztaljuk, hogy majd minden szempontból *kedvezőbb lett* két év múltán az ország helyzetének megítélése, *előnytelen* változás itt is – kismértékben – a *sajtószabadság*, illetőleg a *kisebbségvédelem* terén mutatkozik.

Azt vizsgálva, hogy a *különböző pártállású* vizsgálati személyek között 2010-ben hol és mennyiben mutatkozik figyelemreméltó nézetkülönbség, egy kiugró pont van. Ez pedig a *demokratikus kormányzás* helyzetének megítélése, amely az európai uniós összehasonlításban a Fidesz-szavazók oldalán 4,16, az MSZP-választók részéről 3,34 értéket kap, a keleti blokk mércéjén mérve pedig az előbbiek 4,50, az utóbbiak pedig 3,67 minősítést adnak. Más konzekvens eltérést nem találunk, általában a Fidesz-tábor megítélése kisebb vagy nagyobb mértékben a pozitívabb, ez alól csak néhány kivételt találunk. Európai uniós keretben a továbbtanulók arányát ítéli jobbnak az MSZP-tábor, ám a keleti blokk keretében hasonló irányú különbség mutatkozik még a kisebbségvédelem terén is. Mindezzel kapcsolatban megemlíteni érdemes, hogy 2008-ban a pártállás épp ellentétes irányban hatott a hazai közállapotok megítélésére, a 12 felkínált szempontból 9 esetben az MSZP hívei szignifikánsabban pozitívabban értékelték meg az ország helyzetét az Európai Unió országaihoz képest, és 8 esetben szignifikánsabban pozitívabban a keleti blokkhoz képest.

A társadalmi közérzet szempontjából az egyidejű nemzetközi összehasonlítás mellett éppoly mérvadó a *történeti egybevetés* is, a közvetlen vagy közvetett összehasonlítás a jelen közállapotok és a múlt különböző szakaszai között. Arra a nyitott kérdésre, hogy a 20. század eleje óta mely időszak volt a *legjobb periódus* hazánk történetében, a kérdezetteknek majd 40%-a említi a század hatvanas, nyolcvanas éveit, vagy nevéen nevezi a *Kádár-korszakot*. Ezt arányában megközelítő spontán válasz egyáltalán nem adódik (az első Orbán-kormány idejét 7% sem jelöli meg, az azt követő időszak különböző említései együttesen sem érik el az 1%-ot). Amit a múltban – érveket sorolva – vizsgálati személyek különösképpen méltányolnak, az a munkahelyi és létbiztonság, az anyagi helyzet és fejlődés. A *legrosszabb korszak* azonosítási kísérletei lényegesen jobban szóródnak, itt a háborús évek, illetőleg a rendszerváltást követő évtizedek szerepelnek 10-nél nagyobb százalékban. A felrótt negatívumok pedig a létbizonytalanság és elszegényedés, az ország gazdasági tönkremenetele. A Kádár-korszak értékeinek spontán megítélésében pártállás szerint mutatkozik különbség: míg az MSZP támogatóinak 63,8%-a tartja ezt a legjobb periódusnak, ez az arány a Fidesz-szavazók körében csak 40,7%. A rendszerváltás óta eltelt időszakot a Fidesz-támogatók 11%-a, az MSZP-szimpatizánsok 24%-a marasztalja el különösképpen.

Ezek a tendenciák megmutatkoznak a Kádár-korszakkal, illetőleg a rendszerváltással kapcsolatban *felkínált állítások* elfogadásában, illetőleg elutasításában is. Az MSZP táborában – a minta válaszainak alaptendenciáját felfokozva – szignifikánsan nagyobb egyetértéssel

találkoznak olyan gondolatok, mint „a Kádár-rendszer igazságosabb volt a mostaninál”, „...jobban törődött a kisemberek gondjaival”, „sok mindent érdemes lett volna megőrizni a szocializmusból”, „a gazdasági élet állami felügyeletét a rendszerváltás után is meg kellett volna őrizni Magyarországon”, „a rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi hasznot eredményezett”, illetőleg ezzel tartalmi összhangban „a kapitalizmus Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszon származik belőle”. Ezzel szemben a Fidesz szövői inkább egyetértenek azzal, hogy „a kapitalizmus nem tökéletes, de az emberek élete mégis ebben a legjobb”, „a rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most meg kell fizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért”, illetve „a rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá”. (E tekintetben és az idők során felcserélődtek a szerepek: 2008-ban az állítással a baloldal megszólaltatott képviselői között voltak, akik nagyobb arányban, szignifikánsan inkább egyetértettek.) A Kádár-korszak primátusa a megelőző periódusokkal és a rendszerváltással szemben az utóbbi húsz év halványuló, de töretlen kutatási tapasztalata, és a politikai táborok között 2010-ben jelentkező nézetkülönbségek e tekintetben csak viszonylagosak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy van ugyan különbség abban, hogy az Európai Unió, illetőleg a régi országaihoz mérjük-e a kérdezettek hazánkat, de ez az eltérés csak az értékelés szintjében mutatkozik és nem érinti azt, hogy egymáshoz mérve miben is látják az országteljesítmény pozitívumait és negatívumait. E tekintetben sincs lényeges átrendeződés az utóbbi években, többnyire valamelyest kedvezőbb az összkép, mint 2008-ban volt, de már 2010 végén halvány kétyek merültek fel két országerénnyel kapcsolatban: a sajtószabadsággal és a kisebbség védelmével összefüggésben. A történeti összehasonlítás alaptendenciája – amely politikai pártállás szerint különböző erővel érvényesül – az, hogy a Kádár-korszakhoz képest a rendszerváltás nyomán bekövetkezett piaci demokrácia kedvezőtlen fordulatot hozott.

A KONTRASZELEKCIÓ-ÉLMÉNY

A társadalom közérzetét jelzi és alakítja, hogy az emberek milyen viszonyt látnak a társadalom hierarchikus rendjében elfoglalt hely és a személyes teljesítmény és érdek között. A rendszerváltó Magyarországon felerősödött az a tendencia, hogy sokan úgy látták és látják, hogy e kettő eltávolodott egymástól, sőt úgy ítélik meg, hogy egymással szembe fordultak: érdemtelenek vannak jó helyzetben, és nem érdemlik meg sorsukat a vesztesek és kiszolgáltatottak. E visszatérően vizsgált nézetrendszeret nevezzük *kontraszelekciónak*, nyilvánvalóan nem tételezve fel, hogy e nehezen igazolható ellentmondás ténylegesen jelen van a társadalmi viszonyokban, de újra és újra bizonyítva azt, hogy ennek az ellentmondásnak a létét az emberek látni vélik, érzelmi terhét hordozzák, és ki is mondják azt. Ennek a kontraszelekció-élménynek az empirikus kutatására vezettünk be és alkalmazunk egy *skálarendszert* 2002 óta, és azt tapasztaltuk, hogy a vizsgálatban alkalmazott és *hétfokú* skálán megítélt 50 tétel egymással igen stabil kapcsolatban áll. A faktoranalízis az évek során országos reprezentatív mintákon lebonyolított vizsgálatokban *7 nézetnyalábot* hozott felszínre. Ezek közül az első az, amely kifejezetten és közvetlenül a *kontraszelekció* létét és működését mondja ki, az idetartozó 10 item

között szerepel két markáns és jellegzetes tétel: „nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik” és „nem azok nélkülöznek és azok veszítik el életkedvüket, akik erre rászolgáltak”. A második nézetnyaláb a fennálló társadalmi rendszer igazolását nyújtja, jól reprezentálja az erről árulkodó 8 megállapítást az, hogy „gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben” és hogy „bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára”. A skálarendszer hagyományosan felölel két, tartalmilag ellentétes irányba mutató tételst, 11 item a pesszimizmus, 4 item az optimizmus mértékét fejezi ki. Ugyancsak tartalmi dichotómia jellemzi a következő két nézetnyalábot, egyfelől az ember kiszolgáltatottságáról szól 5 tétel, és az akarat erejét és győzelmét hirdeti további 7. Az általunk bevezetett és alkalmazott skálarendszerben két olyan tétel is szerepelt egy faktorban, amelyek a társadalom kiszolgáltatott, alávetett rétegeivel szemben fennálló morális kötelezettséget nyilvánították ki: „nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok a szemünk láttára süllyedjenek szinte állati sorba” és „a jobban élőknek gondoskodniuk kell a nincstelenekről”.

2010-ben ismét alkalmazva a nézetek tartalmának és szerveződésének vizsgálatára a korábban bevált skálarendszert, egy alapvonalában egyező, de a korábbiakhoz képest több vonatkozásban egyedi struktúrára találtunk. Négy viszonylag nagy magyarázó erejű faktort tártunk fel, a nézetnyalábok száma tehát csökkent együtt azzal, hogy a társadalmi viszonyok megítélésének különböző szempontjai a korábbiaknál jobban polarizálódtak. Így egy egységet képeztek ez évben a jelennel kritikus és a jövővel szemben aggályos tételek, egy faktorba sorolódott a korábbi kontraszelektív és pesszimizmust tükröző tételek sora, összesen 21 item. A kontraszelektív alapállításai és a rossz kilátások fenyegetése összetartozik, így egy mögöttes tényező húzódik meg annak fogadtatásában, hogy „nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában” és hogy „az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom”. A polarizálódó nézetek másik összefűzött nyálábja a fennálló rendszert igazolja és egyszersmind derűlátóan néz a jövőbe. Ez alkalommal tehát együvé – 12 egyazon körbe sorolható item közé – tartozik, hogy „a siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és kitartásról” és hogy „vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot”. E két robusztus nézetnyaláb mellett szerényebb helyet foglal el, kisebb magyarázó erővel rendelkezik két további faktor. Ezek egyikének gondolati magva az akarat és az erőfeszítés szerepének kiemelése. Az erre vonatkozó 9 item közé tartozik, hogy „aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben” és hogy „erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban”. Végül egy faktorba tartozik azon négy item, melyek a társadalmi elesettség okát a vesztesekben azonosítja: „aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli” és „a munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik”.

Látva a nézetek belső struktúráját, felmerül a kérdés, hogy 2010-re mely tételekkel nagyobb, melyekkel kapcsolatban kisebb az országos reprezentatív minta egyetértése. A hétfokú skálán születő válaszok tanúsága szerint összességében nagyobb az egyetértés a kontraszelektív és pesszimizista tételekkel kapcsolatban, mint a rendszerigazolás és optimizmus állításaival. Előkelő helyet foglal el a sorban, hogy „erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban”, de az is, hogy „a gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek”.

1. táblázat. Kontraszelekció-skála (2008 és 2010)

1. Kontraszelekciós és pesszimizmustételek

	Skálaértékek átlaga	
	2008	2010
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	5,60	5,84
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	5,69	5,59
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	5,14	5,58
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	5,41	5,54
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	5,20	5,53
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	5,36	5,31
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	4,81	5,23
Nincs igazság a Földön.	4,90	5,21
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	5,20	5,19
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	4,78	5,15
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	5,35	5,13
Aki tisztességes, az szegény marad.	4,68	5,06
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	5,43	5,05
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	5,61	5,03
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	5,25	5,00
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	4,66	4,88
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	4,47	4,68
Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	4,51	4,50
Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni.	4,76	4,49
A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	3,97	4,09
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	4,32	3,91
Az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle.	3,09	3,23

2. Rendszerigazoló és optimizmustételek

Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	4,94	4,88
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	4,41	4,68
Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	4,26	4,66
A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.	4,68	4,55
Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	4,82	4,52
A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	4,47	4,47
Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	4,13	4,40
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	3,59	4,14
Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	4,26	4,04
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.	2,77	3,09
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép embereknél.	3,24	2,97
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	2,81	2,79

3. Akarat és erőfeszítés-tételek

Nincsenek tökéletes emberek, az egyiknek ez a hibája, a másinak meg más.	5,94	6,10
Erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban.	5,34	6,08
Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	5,84	5,82
Aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben.	5,76	5,81
Az igazság nem győz magától, keményen kell mindannyiunknak harcolni érte a magán- és a közéletben egyaránt.	5,51	5,71
A szülői példa és a jó iskola határozza meg, hogy milyen a fiatal generáció.	5,50	5,61
Mindenkiben van tehetség, csak meg kell azt találni.	5,35	5,52
Nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok a szemünk láttára süllyedjenek szinte állati sorba.	5,16	5,25
Az ember élete és jelleme attól függ, hogy jó vagy rossz hatások érik.	4,94	5,10

4. Vesztesekre vonatkozó tételek

Nem a tudás számít, hanem az akarás.	4,50	4,45
A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	4,39	4,45
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára.	3,64	3,68
Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.	3,79	3,49

A hatos skálaérték körül találunk olyan megállapításokat, amelyek az emberi gyengeségekről és erősségekről, a tehetségek elvesztéséről, az akarat fontosságáról, harcos kiállásról, a szülő és az iskola meghatározó szerepéről szólnak. E jórészt közhelyszerű álláspontokkal szemben a vizsgálati személyek kifejezetten *kétségüknek* adnak hangot (a négyes skálaértéknél átlagosan is szigorúbban ítélik meg) azzal kapcsolatban, hogy „az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha”, „gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben”, „soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság”, de azzal szemben is, hogy „az ember bárhogy választ, csak rossz sült ki belőle”, „aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli”, „bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorultak a társadalom perifériájára”, „a mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb”. Ezek szerint a végletes pesszimizmustól is elhatárolódnak a kérdezettek, de különösképpen így van ez a fennálló és a jövőbeni viszonyok elragadtatott dicséretét tekintve, ami kifejezi a reprezentatív minta visszafogott magatartását.

Megjegyzendő, hogy a vizsgálati személyek pártállása megjelenik a nézetek tartalmában, az adott történeti-politikai konstellációban a rendszerigazoló tételek szignifikánsan jobban elfogadhatók a Fidesz-szavazók számára („soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság”, „végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte”, „bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg” és „vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot”). Ezzel szemben az MSZP szavazói értenek szignifikánsan nagyobb mértékben egyet egy sor olyan társadalomkritikai és pesszimista tétellel, mint („a mi életünk során mindig minden egyre rosszabb”, „az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom”, „nincs igazság a Földön”, „a káosz csak egyre nő ebben az országban”, „a siker nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ”, „nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában”, „sok tehetségvész el a mi társadalmunkban”, „külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön” és „nincs egy politikus se, akinek a szavát el lehetne hinni”).

E tekintetben is különösen fontos – és módszertanilag újszerű – annak vizsgálata, hogy a kontraszelekció társadalomkritikus megítélése mögött milyen álláspont húzódik meg: hányan, milyen arányban vannak azok, akik kifejezetten tagadják, hogy *a helyzet valóban* ennyire problematikus lenne. Milyen arányt képviselnek azok, akik szerint a kétes helyzet *fennáll* ugyan, de morálisan elfogadhatatlan. Ezekhez képest is milyen súllyal jelentkeznek azok, akik szerint az ellentmondásos viszonyok nemcsak a jelenben állnak fenn, hanem *örökkön-örökké* így voltak és lesznek, sőt fennállásuk *szükségszerű* („így is kell lennie”). Összességében azt mondhatjuk, hogy e társadalomkritikai tételek esetében a vizsgálati személyek zöme rendre mind arra az álláspontra helyezkedett, hogy *az értékek és pozíciók elszakadása és szembefordulása* „elfogadhatatlan, de így van”, azaz a tényleges társadalmi közállapotokkal szemben morális fenntartással kell élnünk. A kontraszelekciós alszála két prototipikus itemével kapcsolatban („nem azok nélkülöznek...” és „nem azok élnek jól...”) szerepel 60%-nál nagyobb arányban ez a minősítés, négy-négy további item esetében az 50%-ot, illetve a 40%-ot meghaladja ennek a sűrű válasznak a gyakorisága. Az előbbiekre tartozik, hogy „a siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ”, az utóbbiak sorát zárja: „azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak”. A felkínált válaszok közül rendre az a második, hogy „mindig így volt és így is lesz”, ennek előfordulási gyakorisága 22–40% között váltakozik, és egyetlen kivételtől eltekintve

(„nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában”) nem éri el a 10%-ot sem azon válaszok aránya, amelyek a visszás helyzetet törvényszerűnek fogadják el („így van és így is kell lennie”). Az elmondottakból az is kitűnik, hogy a társadalomkritikai tételek kapcsán *el-törpül* a kifejezetten a *tényállást tagadó válaszok* aránya, erre az esetek zömében a kérdezetteknek csupán egytizede hajlik. A minta egyötöde vitatja viszont, hogy „aki tisztességes, az szegény marad”, illetve „aki felül van, az mindig lenézi a másikat”, és a legnagyobb a fenntartás (28%) azzal kapcsolatban, hogy „azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak”.

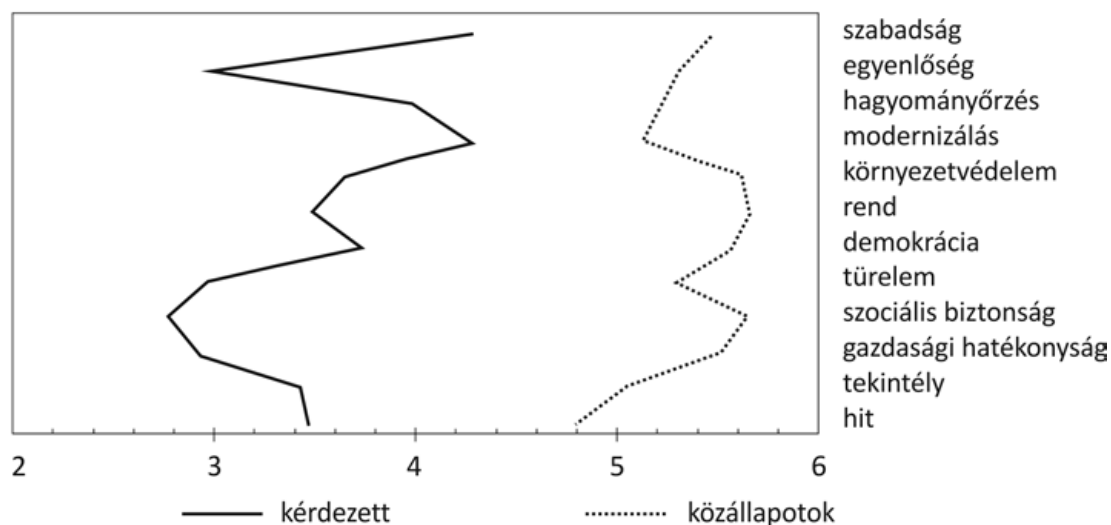
Annak mintázata, hogy a kontraszelekciót mennyiben tartják tényyszerűen jelenlévőnek és morálisan elfogadhatónak, összefügg a vizsgálati személyek társadalomképének több más jellegzetességével. Ami konkrétan a skálában szereplő tételek elfogadását illeti, a „mindig így volt és így is lesz” álláspont képviselői két esetben fogadják el szignifikánsan nagyobb mértékben az állításokat, mint az „elfogadhatatlan, de így van” választ adók: „az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén”, illetve „ki minél magasabban van, annál inkább visszaél helyzetével”.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a társadalmi pozíció és az emberi értékek elszakadásának és szembefordulásának feltételezése mindmáig széles körben elterjedt nézet. E tekintetben jelentkeznek – politikailag is motivált – különbségek a közgondolkodásban, az eluralkodó tendencia azonban arra hajlik, hogy e tekintetben valóban visszás a helyzet és ez morálisan elfogadhatatlan. E társadalomkritikai alapállás nem jelenti azt, hogy a kérdezettek zöme megváltoztathatatlanul ítélné a kialakult helyzetet, a politikai jobboldal a vezetés tekintetében inkább bizakodó. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy 2010 végére az országos reprezentatív minta tagjai úgy látták volna, hogy a pozíciók és értékek szembenállása megszűnt, vagy akár megszűnőben lenne, és ezáltal a társadalom át is lendülne a morális megtisztulás állapotába.

ÉRTÉKTÖREKVÉSEK A POLITIKÁBAN

A társadalmi közérzet meghatározó megnyilvánulásai között – feltehetjük – ott van, hogy az országos reprezentatív minta tagjai milyen *értékeket* tartanak *fontosnak*, és ezek *érvényesülését* mennyiben látják viszont a társadalmi közállapotokban. E viszony felderítésére visszatérően alkalmazzuk az ún. „*tagadó értékek skáláját*”, amely 12 tételből áll, és nemkívánatos állapotokból való kiemelkedésként írja le az egyes értékeket.

Ezen tételek között, amikor a kérdezettek a maguk referenciáiról nyilatkoznak, az első helyen a *rend* áll („ne uralkodjon el összevisszaság, erkölcstelenség és bűnözés a társadalomban, teremtsünk rendet”), illetve ehhez szorosan közelít a *szociális biztonság* („ne nyomorogjon, ne legyen anyagilag kiszolgáltatott a társadalom egyetlen tagja, rétege, osztálya sem, valósuljon meg a szociális biztonság”). Ezeket a környezetvédelem, demokrácia, a gazdasághatékony-ság, a szabadság és egyenlőség, a türelem és a hagyományőrzés követi (a hétfokú skálán hatos foknál magasabb átlagértékkel). Elmarad e határvonaltól a *modernizálás*, a *tekintély* („ne sodródjanak a fiatalok és általában az ország polgárai bizonytalanul és céltalanul, hanem valódi tekintélyek vezessenek bennünket”) és a *hit* („ne csak az anyagi jólétre, az élvezetek keresésére törekedjünk, hanem az evilági életben is támaszkodjunk a vallásos hitre”). A kérdezettek értékhierarchiája magas skálaszinten meglehetősen egysíkú (6,57–5,52-ig terjed).

4. ábra. Az értékek személyes igénye és érvényesülésük megítélése

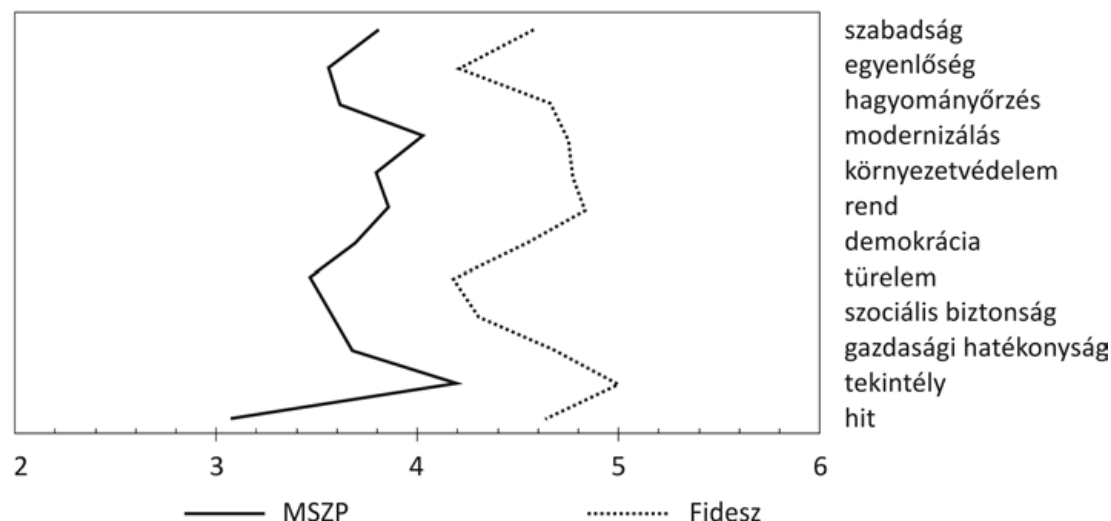
Ehhez képest zuhanásszerű mélységben helyezkedik el a *közállapotok megítélése* az értékek érvényesülése szempontjából (4,86 és 2,98 között). A semleges négyes mértéket meghaladja, de az ötös skálafokot sem éri el a *szabadság*, illetőleg a *modernizálás* átlaga, már a semlegesbe hajlik a hagyományőrzés, a demokrácia és a környezetvédelem helyzete. Kifejezetten elvitatják a nagyon is igényelt rend, a kevésbé preferált hit és tekintély, továbbá az egyenlőség, a tolerancia, a gazdasági hatékonyság értékeinek jelentkezését, és a mélypontot a (saját értékrendben a csúcsokon álló) *szociális biztonság* foglalja el, amely a 3-as skálaérték alá szorul. A felsoroltakból nyilvánvaló, hogy nagy a diszkrepancia az igényelt és a megtapasztalt világ között. A rend és biztonság különösen fontos lenne az embereknek, ehelyett azonban leginkább a szabadság és modernizálás értékeivel szembesülnek, és különösen nélkülözik a többé-kevésbé érvényesülő demokrácia közállapotai között az egyenlőséget és a szociális biztonságot.

Megjegyezni érdemes, hogy a legutóbb 2008-ban hasonló mintán felvett eredményekhez képest a személyes értéktörekvésekben 2010-re némileg kisebb lett a súlya a környezetvédelem, türelem, hagyományőrzés és modernizálás értékének, ám inkább előtérbe került a rend, a szociális biztonság és a gazdasági hatékonyság. Mindezen szerény változások a személyes értékek hierarchiáját alapjában nem kavarták fel: ez most a rend (és nem a szavakban konszenzuális környezetvédelem) értékében csúcsosodik ki, de a legerősebb és a leggyengébb preferenciák lényegében változatlanok. A politikai pártállás változó összefüggést mutat a személyes értékek megválasztásával és elrendeződésével. A Fidesz tábora 2008-ban az értékek sorában hátrébb állította a rendet és a szociális biztonságot, mint a minta egésze vagy a szocialista fél. Ez már csak azért is szembeötlő volt, mert az értékek megítélésének általános szintje e táboron belül az esetek felében szignifikánsan magasabb, mint a politikai ellenoldalon.

2010-re az értékek egyéni-személyes nézőpontból való megítélésében *alig találunk számottevő különbséget* a Fidesz és az MSZP szavazói között, egyedül a hit kap szignifikánsan magasabb skálaértéket az előbbieik körében, ami azonban azon a tényen nem változtat, hogy itt is, ott is a hierarchia legalsó pozíciójába kerül. A *szociális biztonság – rend – környezetvédelem* kiemelkedő hármásának skálaértéke viszont számszakilag is szinte tökéletesen egybevág

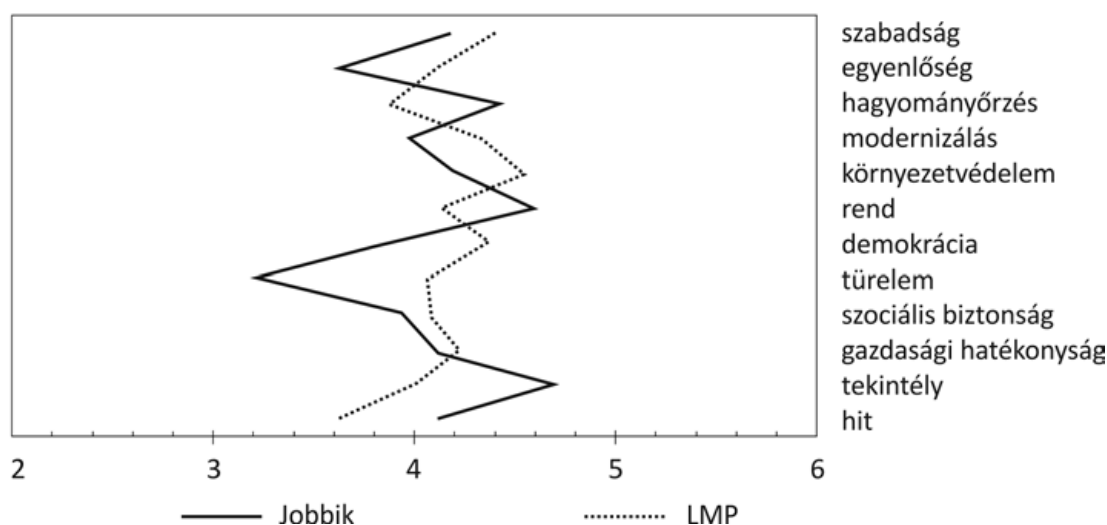
e nagyobb csoportok átlagolt ítéletében. Az egyenlőség a politikai jobboldalon valamivel kevésbé hangsúlyos, de az ítéletek eltérése nem üti meg a szignifikancia mértékét. Figyelemre méltó viszont, hogy a tényleges közállapotok percepciójában minden egyes érték nézőpontjából kedvezőbb a Fidesz-táborban született átlagos ítélet, mint a politikai ellenoldalon, és ez a szisztematikusan visszatérő különbség három – logikailag is szervesen összefüggő – ponton statisztikailag szignifikáns: a szabadság, az egyenlőség és a demokrácia állapotja tekintetében.

5. ábra. Politikai pártok értéktörekvéseinek percepciója: Fidesz és MSZP

Az országos és helyhatósági választások után egyaránt domináns *Fidesz észlelt képében* az országos reprezentatív minta válaszaiban az első helyen a tekintélyre, másodikon a rendre való törekvés áll, amit a környezetvédelem, a modernizálás, a gazdasági hatékonyság, a hit igénye, a szabadság és demokrácia keresése követ. Mindezek az értékek az országos közállapotok jellemzése fölé emelve ötös skálaértéknél magasabban helyezkednek el, ez alatt csak a szociális biztonság, az egyenlőség, valamint a türelem foglal helyet. A párt értékhierarchiájának megítélése két végpontja (5,78 és 4,75) között egy skálafok a különbség. Ehhez képest az MSZP megítélése összességében és tételesen alacsonyabb. De figyelemreméltó, hogy ezen belül is a tekintély (4,75) áll az első helyen, amit némi távolságból a modernizálás, a rend és környezetvédelem, a szabadság és demokrácia, gazdasági hatékonyság követ. A hagyományőrzés megítélésének átlaga még a négyes skálaérték felett található, a szociális biztonság azonban már épp ez alá szorul, ezt követi az egyenlőség, a türelem és végül a hit (3,36). Ez a pártjellemzés az értékelés általános szintjét tekintve erősen elmarad a Fidesztől, összességében semlegesbe hajlik, jóllehet az értékelés maximuma és minimuma között a viszonylagos különbség nagy, ami főként a vallásos hit elvitatásából adódik.

A *Jobbik* radikális nemzeti pártjának megítélése a reprezentatív minta válaszainak összességében és majd minden érték vonatkozásában *kedvezőbb* az MSZP-énél. Ennek leírásában is első helyen áll a tekintély (5,40), ezt követi a rendigény és a hagyományőrzés, az ötös skálaérték és a négyes között sorakoznak a környezetvédelem, a szabadság, a gazdasági hatékonyság, a modernizálás, a szociális biztonság, a demokrácia, valamint az egyenlőség. Radikalizmusának

6. ábra. Politikai pártok értéktörékvéseinek percepciója: Jobbik és LMP

visszfényeként egyedül a türelem vonását vitatják el tőle (3,56), de a minta egészének átlagos véleményét tekintve e párt értékei között is ott vannak a demokrácia ismérvei, ezeket nem vitatják el tőle. Kevésbé változatos (5,22–4,07-ig terjed) a *Lehet Más a Politika* értékeinek leírása. Ezek között első helyen áll a környezetvédelem, a szabadság és a demokrácia, az ötös skálafok alatt szerepel a modernizálás, a gazdasági hatékonyság, a rend, az egyenlőség, a szociális biztonság, a türelem és a tekintély, melytől leszakad a hit értékének odaítélése.

A pártok jellemzése természetesen függ a *politikai pártállástól*. Miután a Fidesz- és az MSZP-szavazók minden egyes értékvonatkozásban szignifikánsan többre tartják saját pártjukat, mint a politikai ellenoldalt, talán a tartalmi részletek fölé emelkedve okkal-joggal jellemezhetjük a viszonyokat az átlagok átlagával, mint *globális értékeléssel*. A Fidesz-tábor a *Fideszt a hétfokú skálán* 6,01-re értékeli, az ellenoldal 4,32-re (a mintaegész értelemszerűen közbülső, 5,26 átlagértékelést ad). Az *MSZP* szavazói pártjukat összességében 5,47 skálafokra állítják, míg a politikai ellenfeleik a semleges érték alá helyezik őket, 3,80-as értékkel (a mintaegész összevont értékelése 4,14). A *Jobbikra* is érvényes – nem illogikusan, ám mégsem kézenfekvő módon –, hogy minden egyes értékvonatkozásban szignifikánsan pozitívabban látják a Fidesz, mint az MSZP választói: e keretben az előbbieket értékelési átlaga 4,87, az utóbbiaké 3,89 (a mintaegész megítélése globálisan 4,63). A *Lehet Más a Politika* pártjának megítélésében a jobb- és baloldali szavazók között egyetlen érték vonatkozásában sincs szignifikáns különbség (a környezetvédelem, a demokrácia, az egyenlőség és a türelem tekintetében az MSZP-szavazók tartják valamelyest többre, a nyolc többi vonatkozásban a Fidesz támogatói), a változatos ítéletek summázata a Fidesz-szavazók esetében 4,73, az MSZP-választók oldalán 4,67 (a mintaegész globális értékelése végső soron ezzel a Fidesz-táboréval esik egybe).

Anélkül, hogy itt elmélyednénk az értéktér finomabb statisztikai elemzésében, elmondható, hogy a vizsgálati személyek a hétfokú skálán a saját maguk törekvését látják leginkább értékközelben. A társadalmi közállapotokat szemükben ettől viszonylag nagy távolság (több mint 2 skálafok) választja el, e távolság relatíve nagy az MSZP hívei körében (2,37) és kisebb a Fidesz támogatói esetében (2,18): ez utóbbi népes csoport rendelkezik ugyan átlagosan

a legmagasabb önértékeléssel, de ez az, amely ma a legkevésbé kritikusan (halványan, de már pozitívan) ítéli meg a társadalmi közállapotokat. A *Fidesz-tábor* szemében kiugróan magas helyet foglal el saját pártja, a Jobbik az LMP-nél is valamivel kedvezőbb értékelésben részesül, az MSZP értékelése viszont már az értékelés negatív tartományába esik. Ez utóbbi megítélés nem teljesen viszonyos, az *MSZP szavazói* egyedül a Jobbikot minősítik globálisan negatívnak, a Fidesz általuk adott jellemzése halványan pozitív, noha elmarad az LMP értékelésétől.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a társadalomnak – a politikai pártálláson is felül emelkedve – erős az igénye a szociális biztonságra, a rendre és a környezet védelmére. A személyes értéktörekvések és a látni vélt társadalmi állapotok között azonban nagy az eltérés, mindenekfelett a szociális biztonság kívánatos és valós helyzetét tekintve. A különböző politikai pártok közül az értékek mércéjén a Fidesz megítélt helyzete a legkedvezőbb, a három politikailag mérvadó párt esetében azonban a kérdezettek látnak közösséget, profilhasonlóságot, hogy mindenekelőtt tekintélyre törekednek, több-kevesebb erővel rendet akarnak teremteni, és egyiknél sem áll előtérben a szociális biztonság ígérete.

DEMOKRÁCIAFELFOGÁSOK

2010-ben a *demokrácia* kettős értelemben is különleges jelentőségre tett szert: egyrészt ez a választások éve volt, amelyben demokratikus úton felváltották az ország és az önkormányzatok zömének vezetését. Másrészt a váltásra markánsan eltérő eszmeiséget valló politikai erők között került sor, így óhatatlanul felmerült (és a választási kampány során választ még nem nyert) a kérdés, hogy a demokrácia felfogásában ezek osztoznak-e egymással és ez közöttük folytonosságot teremt, vagy ebben is gyökeres eltérés van közöttük és ez majd akár közjogi változásokat generál.

A közfelfogás vizsgálatára, a demokráciával összefüggő nézetek felderítésére 27 itemből álló *mérőeszközt* dolgoztunk ki és alkalmaztunk. A megállapítások – amelyekkel kapcsolatban a vizsgálati személyek hétfokú skálán fejezték ki egyetértésüket, illetve egyet nem értésüket – a demokratikus jogállammal összefüggő témák láncolatára vonatkoztak.

A minta egészét tekintve (a 6-os skálafokot elérő mértékben) a legnagyobb *egyetértés* a kormány pozíciójának két aspektusával kapcsolatban mutatkozott: választáson leváltható, ám stabilitása az ország érdeke. Jól közelít ehhez a választásban megnyilvánuló népszuverenitás gondolata, valamint a 6-os skálafokhoz volt közelebb annak elfogadása, hogy demokráciában mindenki rendelkezik jogokkal és véleménynyilvánítási lehetőségekkel akár a többség ellenében is, ám a többség érvényesíti akaratát. Sajátos gondolati leágazások is egyetértéssel találkoztak, mármint hogy a jogismeret visszaélésre is lehetőséget ad, valamint hogy az élet tisztelete alapján az állatoknak is vannak bizonyos jogai. A felkínált megállapítások zömét – a köztük fennálló gondolati feszültségekkel együtt – a minta elfogadta, de voltak olyan itemek, amelyek megítélésének átlaga a semleges 4-es skálafokhoz közelített. Ilyen volt a népszuverenitás megkérdőjelezése a tömegek döntési inkompetenciája alapján, az állam gazdasági hatékonyságának durva elvitatása, valamint az érvelés az erő alkalmazása mellett a társadalmi konfliktusokban (5t).

2. táblázat. A demokratikusjogrend-skála faktorszerkezete

Faktor/ faktorsúly		Skála- érték
1 f. ,643	A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.	6,03
1 f. ,494	Az országnak az az érdeke, hogy stabil kormánya legyen, amelyhez hosszabb távon igazodni lehet.	6,01
1 f. ,665	Hogy mi a jó a társadalomnak, azt nem kívülről, felülről kell kispekulálni, hanem azt maguk az emberek érzik és arról maguk döntenek a választásokon.	5,82
1 f. ,543	A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akaratával szemben is.	5,69
1 f. ,569	Az állatoknak mint élőlényeknek kijárnak bizonyos jogok.	5,64
1 f. ,530	Akik jól ismerik a törvényeket és jogszabályokat, azok nemegyszer maguk javára fordítják azokat a többi közemberrel szemben.	5,64
1 f. ,430	A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.	5,62
1 f. ,477	Egyre több a szabály, ma már nincs az életnek egyetlen olyan területe sem, ahol az emberek teljesen szabadok lehetnek a jogi előírásoktól.	5,54
1 f. ,568	Akik jobb anyagi helyzetben vannak, azok kötelesek többet vállalni a társadalom terheiből.	5,46
1 f. ,536	Az államnak alapvetően az a dolga, hogy az embereknek biztosítsa az önrendelkezés és véleménynyilvánítás szabadságát.	5,43
1 f. ,411	Az emberek csak azt tehetik meg, amit a törvény előír vagy enged nekik.	5,42
1 f. ,530	Ha a társadalmi csoportok helyzete nagyon különbözik egymástól, azt előbb-utóbb megszenvedti az egész társadalom.	5,40
3 f. ,490	Az emberek sem a természetben, sem a társadalomban soha nem egyenlők.	5,21
1 f. ,405	Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezet döntésképtelenségre.	5,20
1 f. ,389	Törekedjünk arra, hogy a jövedelmek minél egyenlőbbek legyenek.	5,11
1 f. ,421	Az olyan társadalmak nem maradtak fenn sokáig az emberiség történetében, amelyek nem biztosítottak egyenlő jogot.	4,98
2 f. ,710	Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot.	4,89
2 f. ,707	Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját.	4,68
2 f. ,614	Akit megválasztott a többség, az dönti el, hogy kikkel és hogyan vezeti az országot, ebbe nem szólhat bele senki.	4,65
3 f. ,369	Ha a piacgazdaság nyerteseitől elveszük a többletjövedelmet, akkor ez lefékezi a gazdasági versenyt.	4,52
2 f. ,442	Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.	4,45
3 f. ,598	Az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié.	4,43
3 f. ,557	Ahhoz, hogy elérjük, amit akarunk, néha erőt kell alkalmazni más embercsoportokkal szemben.	4,05
2 f. ,319	A mi demokráciánkban mindenki egyenlő esélyt kap az oktatásban és a gyógyításban.	3,58
3 f. ,664	Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.	3,28
3 f. ,385	A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.	2,89

Ezekben is túltett annak megkérdőjelezése, hogy hazánkban az esélyegyenlőség valóra válna az oktatásban és gyógyításban (1t), ugyanakkor elutasították azt is, hogy egyes embercsoportok alacsonyabb rendűek lennének (3t) és különösképpen a kisgyerekek, betegek és öregek konkrétan megjelölt csoportjainak hátrányos jogi megkülönböztetését (17t).

Az itemek elrendeződése az elfogadás-elutasítás kontinuumában egy – végső soron – józanul kiegyensúlyozott politikai demokráciafelfogást tükröz, amely az egyenlőség gyakorlati és elvi sérelmére érzékeny és elhatárolódik attól. A nézetek rendszerét az *álláspontok együtt járásának, mögöttes szervező tényezőinek* elemzése mélyebben tárja fel. Faktoranalízis nyomán kitűnik, hogy az itemek zöme (27-ből 16 megállapítás) összetartozik egymással, egy tényező megjelenése különböző vetületben. Ezen a faktoron a legnagyobb súllyal a választás szerepel mint a népszuverenitás formája és mint a kormányok demokratikus váltásának módja. Az itemek összességét legtalálébban talán mint a *demokráciába vetett hitet* és annak kiterjeszkedő értelmezését jellemezhetjük.

Két további faktor rendelkezik viszonylag nagy magyarázó erővel, mindkettőnek a magvát összességében fenntartással kezelt, többé-kevésbé megosztó gondolatok képezik. Ezek egyike az *erős kormányzatot* igenli: a hatalom kiérdemelt folytonosságát, a kormány egyértelmű dominanciáját és felelős szerepével járó cselekvési szabadságot és fölényt az inkompetens tömegekkel szemben. Lazább szállal idekapcsolódik több koherens gondolat a stabilitásról és a központi döntésekről, az erő alkalmazásáról és az esélyegyenlőség tekintetében elért relatív sikerről.

A másik faktor a *társadalmi egyenlőség és a jogállamiság éles kritikáját* fejezi ki, illetve azt fogja vissza. Idetartozik, hogy egyes csoportok alacsonyabb rendűek, az állam rossz gazda, társadalmi konfliktusokban erőt kell alkalmazni, az egyenlőségnek nincs létalapja, konkrét társadalmi csoportok joghátránya indokolt, a gazdaság és a nyertesek érdekei egybeesnek, valamint lazább szállal a többség inkompetenciája, és a felhívás, hogy önerőből is védjük a rendet s a vád, hogy a jogértők visszaélnék helyzetükkel. A minta egésze e nézetekkel szemben többnyire elutasító, de épp velük kapcsolatban szisztematikus különbségek is adódnak, az erősebb fenntartások mellett vannak határozottabb híveik.

A demokráciafelfogás *összefügg* az értékek személyes megvallásával. Az általunk a „tagadó értékek skáláján” szerepeltetett valamennyi *érték személyes igénye* erős szignifikanciával együtt jár a *demokráciába vetett hit* mutatójával és ezek a kapcsolatok differenciálatlanul pozitívak. Már-már a tartalomtól függetlenedő válaszadói beállítódásra (igenmondásra, konformizmusra) gyanakodhatnánk, ha a másik két faktor alapján képzett index nem függetlenül alakulna az értékek zömétől és nem csak egy-két érték elfogadására rímelve élénken. Az értékek jó része (szabadság, egyenlőség, demokrácia, türelem, szociális biztonság) és az *erős kormányzat indexe* rendre negatív előjellel viszonyul egymáshoz, ám ez a kapcsolat a felsorolt esetekben nem éri el a szignifikancia szintjét. A tekintély és a hit értékeinek kinyilvánításával viszont ez a faktor pozitív és erősen (.01 alatti valószínűségi szinten) szignifikáns módon együtt jár. A harmadik index, az *egyenlőség és jogállamiság kritikája* pedig e két értéknek is csak az egyikével, a tekintély igényével kapcsolódik össze szignifikánsan (.05 alatti valószínűségi szinten).

Megjegyzendő, hogy az értékek valós társadalmi érvényesülésének megítélése (tehát annak kisebb vagy nagyobb erővel való kinyilvánítása, hogy ezen értékek jelen vannak és érvényre

jutnak a társadalom gyakorlatában) egyöntetűen – a második indexszel – az *erős kormányzat igényével* jár együtt, a szignifikancia legmagasabb szintjén.

A demokráciafelfogást tükröző tételek és nézetnyalábok megítélése nem mutat egyértelmű és egyszerű összefüggést a kérdezettek *párthovatartozásával*. Kétségtelen, hogy az erős kormányzat faktor itemeinek elfogadására általában inkább hajlanak a Fidesz-szavazók, de ez csak egy markáns tétel esetében mutatkozik meg szignifikáns szinten: ők értenek inkább egyet azzal, hogy „az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját”. Az egyenlőség és a jogállamiság kritikájának általános hajlama a Fidesz-szavazótábor esetén a szignifikancia szintjét egy tétel esetében sem éri el. A kritikai jellegű, ám diszkriminatívnak nem mondható szlogennel, hogy „az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié” viszont épp az MSZP választói értenek inkább egyet. A demokráciába vetett hit erős magyarázó erejű faktorának alkotóelemeivel kapcsolatban változékony a két politikai csoport álláspontja, de újfent a szocialista pártállásúak lesznek azok, akik inkább elfogadják a tartalmilag merész tételt, hogy „az olyan társadalmak nem maradtak fenn sokáig az emberiség történetében, amelyek nem biztosítottak egyenlő jogokat”.

Összefoglalóan megfogalmazhatjuk, hogy a 2010. évi politikai fordulat nem kezdte ki a demokrácia felfogását és igényét a társadalomban, amely ekkor alapvetően osztozik a népuralom gondolatában, a választások jelentőségének elismerésében és a vélemény szabadság igénylésében. A társadalmi egyenlőtlenség deklarálását vitatják, miközben megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a kormányzat mekkora erőt képviseljen a társadalom életében.

E tanulmányban azt a kérdést tettük fel, hogy a 2010. évi politikai földcsuszamlás menyiben kavarta vagy rázta fel a társadalmi közérzetet, a morális ítéletalkotást és a (eleddig általunk behatóan nem vizsgált) jogfelfogást. Keserűség, kirekesztés, moralizáló társadalomkritika, hangsúlyozott rendigény és az erős állam/kormányzat feltámadó ambíciója rendre mind kimutathatók a sokszínű nézetekben, de ezek külön-külön és együtt sem törték meg a korábbi tendenciákat, és nem jelentettek átütő változást a közérzetben és közfelfogásban. Ez – mondhatjuk – 2010-ben még váratott magára.